

РОЗВІДКИ

Віталій Голець

●

КООПЕРАЦІЯ І НЕП (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Історіографія нової економічної політики взагалі, а кооперативного руху в умовах непу тим більше, має свої особливості, викликані відсутністю чіткого визначення самого змісту цього періоду вітчизняної історії, розумінням того, якою мірою обраний курс був спрямований на утворення вагомої і цілісної господарської системи. Мета нашої розвідки - визначити основні напрями дослідження кооперативного руху в умовах нової економічної політики в 20-х роках ХХ ст. та показати важливість даної проблеми для розвитку економіки незалежної української держави. Серед дослідників широко розповсюдилася думка про те, що неп був вимушеним відступом радянської влади, викликаним причинами політичного характеру, що в свою чергу створило про нього уяву як про всесильний конгломерат заходів, котрі не зачіпали структурні елементи економіки¹. Неп не зміг вирішити протиріччя між плановими «командними висотами» й ринковими відносинами, ідеологічно опинившись під пресом схеми «будівництва соціалізму в окремо взятій країні», - стверджують інші². «Неп був останнім невикористаним шансом Росії потрапити до лав цивілізованих країн», - переконує професор В.М. Шейко³. В історіографії 20-х років ХХ ст. продовжує зберігатися концепція непу «як вимушеного кроку, продиктованого обставинами, і який, відповідно, в політико-ідеологічній сфері являв собою жорстокий однопартійний режим, а в економіці - адміністративно-ринкову систему господарювання»⁴.

Безпосередньо з історії кооперації непівського періоду, включаючи відношення до неї більшовицької партії та радянської держави, видано велику кількість наукових праць. Більшість із них закінчується висновками про те, що завдяки керівництву партії і держави кооперація в ці роки досягла всебічного розквіту, переросла у свої вищі виробничі форми, забезпечивши «перемогу побудови соціалізму в СРСР»⁵. Лише в останні роки висловлювалася думка про те, що вихвалення розквіту непівської кооперації стало доповнюватися критичними роздумами про зруйнування її основних форм у кінці 20-х років, а також пошуком альтернатив, які здатні б були запобігти такому зламу⁶.

Заслуговує на увагу питання про кооперативну теорію в умовах непу. Воєнно-комуністичний «експеримент» над кооперацією стимулював її пошуки, які відбувалися у двох напрямках: шляхом «вдосконалення» марксистського світогляду і повернення до класичної теорії, випробуваного практикою світового кооперативного руху, в тому числі і в дореволюційній Росії.

«Удосконалення» марксистського світогляду проявилось в спробах М.Л. Мещерякова, В.П. Ногіна, В.П. Мілютіна, М.Н. Скрипника С.П. Середи із окремих цитат К. Маркса і Ф. Енгельса, ідей і директивних настанов В.І. Леніна сконструювати щось подібне цілісній теорії кооперації в умовах непу⁷. У наукових доробках зазначених авторів з'явилися статті, розділи і книги «Маркс і кооперація», «Ленін і кооперація», «Соціалізм і кооперація» тощо. Разом з тим офіційна партійна пропаганда продовжувала третирувати класичні кооперативні теорії як дрібнобуржуазні.

Зазначимо, що незалежно від позиції партійного керівництва сама ситуація запровадження непу і початку відродження кооперації на характерних для неї організаційних принципах та загальних основах не могла не сприяти підвищеному інтересу громадськості до класичних кооперативних теорій. З'являється група вітчизняних авторів, які внесли значний вклад у

розвиток світової кооперативної думки, серед них були О.В. Чайнов, М.І. Туган-Барановський, Л.В. Меркулов, С.Л. Маслов, С.М. Прокопович, В.Ф. Тотоміанц, наукова діяльність яких розпочалася ще до революційних подій⁸.

З переходом до непу видання класичної кооперативної теорії частково, в тому числі й зазначених авторів, було відновлено. У першій половині 20-х років їх праці були перевидані, а частина з них написана заново. Це був період, коли провідні спеціалісти-кооператори повернулися на роботу в кооперативні центри і спілки. Однак з середини 20-х років література спеціалістів-кооператорів, як і самі автори, незважаючи на їх спроби відстояти свої концепції, все більше почала піддаватися критиці на сторінках партійних видань. 1927 р. став останнім, коли спеціалісти в галузі теорії кооперації мали можливість висловлювати свої ідеї. В цьому році вийшло друком друге видання книги О.В. Чайнова «Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації», але вже зі значними скороченнями у порівнянні з виданням 1919 р. Не торкаючись перебігу подальших загальносоюзних проблем, зупинимось на історії вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу, яку можна умовно розподілити на чотири якісно відмінні один від одного етапи.

Перший етап - 20-і роки ХХ ст., коли про кооперативний рух писали в основному державні та партійні працівники, журналісти й публіцисти. Відсутність серед визначених дослідників професійних істориків та економістів суттєво вплинула на зміст і форму викладу матеріалу. Публікації відповідної пропагандистської спрямованості, де питання кооперації викладалися не просто популярно, а політологічно і з класових позицій, уславляли політику більшовиків і радянської держави. До таких належать праці М. Бухаріна, О. Рикова, М. Мешерякова, М. Кантора, П. Севрука, М. Власова, А. Лозового, П. Курача, Т. Охотнікова, М. Душкана. Відсутність історіографічного аналізу літератури та джерел суттєво позначилась на формі й змісті викладу матеріалу. Більше того, серед питань, поставлених цими авторами, на першому плані були одержавлення кооперативних структур та їх чітко-пропагандистська спрямованість⁹.

Разом з тим для літератури 20-х років характерна наявність значної кількості праць, де вузловими проблемами стояли питання створення й поширення кооперативної мережі серед населення, організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва, тенденцій у розвитку теорії і практики української кооперації та її періодизації. Почали початок вивченню визначеної тематики роботи А. Челінцева, М. Балабанова, П. Мохора, П. Височанського, В. Целларіуса, М. Макарова, А. Дешка, П. Пожарського та ін.¹⁰.

Етапи розвитку кооперативної думки в Україні вивчав Павло Мохор у своїй праці «Од Баліна до Леніна», він уперше серед українських кооператорів зробив спробу визначити шлях поступового поширення ідеї асоціації від західноєвропейської до української інтелігенції у ХІХ ст. Особливої уваги заслуговують висновки автора про те, що в кінці ХІХ ст. розпочався період національного відродження української кооперації, пробудження українського народу, а разом з ним і збагачення кооперативної думки ідеєю необхідності культурно-освітньої діяльності¹¹.

Важливе значення для розвитку кооперативної теорії у досліджуваному періоді мала «Коротка історія кооперативного руху на Україні» П. Височанського. Зміст та форма висвітлення сторінок історії української кооперації, обрані автором, дають можливість неупередженого осмислення такого самобутнього явища в суспільстві, як віковичного прагнення людини до розв'язання проблеми поліпшення свого матеріального становища шляхом утворення господарської, самодіяльної організації, здатної забезпечити обмін, розподіл і споживання у відповідності з основними принципами та загальними засадами внутрішнього спілчанського життя.

У 1927 р. вийшла друком монографія «Кооперація на Україні» Є. Дешко, присвячена 10-річчю встановлення радянської влади. При її підготовці використані як опубліковані, так і неопубліковані матеріали українських кооперативних центрів, а також центрального статистичного управління про соціально-економічне становище і культурно-пропагандистську діяльність споживчої, сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації¹².

В історіографії 20-х років з'явилися праці, в яких розглядаються організаційні принципи та загальні основи кооперативного руху, так би мовити, в класичному їх розумінні. До таких праць належить «Короткий курс кооперації» О.В. Чайнова, в якому підкреслюється, що в управлінні справами «кооператив влаштовується так, щоб у ньому керували не представники капіталу, не ті, хто дав більше грошей на ведення кооперативної торгівлі чи виробництва, а ті трударі господарства, для обслуговування яких виник й існує кооператив»¹³. У теорії кооперації праці О.В. Чайнова мали неабиякий авторитет і сприяли становленню кооперативного руху.

Як свідчать джерела, готуючись до написання статті «Про кооперацію», В.І. Ленін уважно читав праці О.В. Чайнова, а в кремлівській бібліотеці вождя зберігалася 7 книг вченого¹⁴. Не підлягає сумніву, що вони мали свій вплив на формування теоретичного й практичного доробку партії у вигляді «кооперативного соціалізму», альтернативного комуністичній доктрині «воєнного комунізму»¹⁵.

У статті «Про кооперацію» В.І. Ленін зробив вирішальний крок у відступі від комуністичної доктрини, змінив точку зору на кооперацію як на капіталістичну форму господарювання. Якщо суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку, а кооперація вважалася лише засобом переходу від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою колективізації сільського господарства, то уже в січні 1923 р. Ленін зазначав: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, мірою підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

В.І. Ленін у цій статті знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва у селян, і скільки б потім керівництво країною не переконувало суспільство, що колективізація є справою добровільною, йому не вдалося довести, що селянин-власник добровільно відмовлявся від свого господарства.

Ленінська концепція «кооперативного соціалізму» не була підтримана радянським керівництвом. Більше того, стаття розглядалася як методологія переходу від непу до колективізації й індустріалізації країни. «Смисл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести до комунізму»¹⁶. Як бачимо, теоретичного прориву в історії «кооперативного соціалізму» не відбулося. Не минуло й 5 років після появи статті, як всі її ідеї були поховані під запевненнями керівників держави про велике значення ленінського кооперативного плану для побудови соціалізму.

Вагомим внеском до ґрунтовних робіт з теорії і практики українського та міжнародного кооперативного руху визначеного етапу стали праці представників української діаспори І. Бородаєвського, В. Ковалю, М. Литвицького¹⁷. Окремі проблеми національного кооперативного руху розглядали Г. Айюлю та О. Бочковський, а особливості єврейської кустарно-промислової кооперації досліджував О. Мицюк¹⁸. На жаль, позитивні надбання української діаспори в розвитку кооперативного руху з політичних міркувань залишалися поза увагою радянського керівництва.

Отже, на першому етапі історії вивчення кооперативного руху автори публікацій намагалися в умовах непу пристосувати кооперацію до радянської влади, порушуючи при цьому основні організаційні принципи та загальні основи кооперативного життя.

Другий етап у дослідженні кооперативного руху в умовах непу у вітчизняній історіографії відноситься до 30 - сер. 50-х років. Масова колективізація сільського господарства й індустріалізація привели до різкого зменшення досліджень кооперації. До цього періоду належать репресії 30-х років, які розпочалися проти вчених і практиків кооперативної справи. До них належали О.В. Чайнов, М.Д. Кондратьєв, М.І. Туган-Барановський, їх послідовники в Україні О.К. Філіповський, І.П. Коротков та ін¹⁹.

У нових умовах дослідникам рекомендувалося вивчати і популяризувати колективізацію сільського господарства. У такому контексті «Короткий курс історії ВКП (б)», видрукований у 1938 р., проголошував безперспективність індивідуальних господарств і необхідність суцільної колективізації²⁰. В контексті зазначеного проголошувалися ліквідація кооперативів²¹. Перед країною поставало, на думку радянського уряду, два шляхи розвитку: об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства (колгоспи) або перехід до капіталістичного способу виробництва, пов'язаного з розоренням селян, посиленням куркульства і поразкою соціалізму в цілому.

Дослідження цього періоду ґрунтувалися на догматичних ідеях «Короткого курсу», які віднині були покладені в основу всіх праць з аграрної проблематики²². Додали плутанини у цю проблему святкування 20-річчя та 25-річчя з року «великого перелому», коли в історіографії з'явилися праці, присвячені суцільній колективізації та індустріалізації²³. У цей час з бібліотек регіонів відкликалися до центру всі праці по кооперації, а кооперативний рух розглядався як шлях переходу до соціально-економічних революційних перетворень на селі. Серед дослідників зазначеної проблеми були праці І.Г. Гордієнка, А.М.Сенька, П.П. Гуменюка, М.І. Цапка, О.П.

Ярошенка, С.М. Йофе, П.О. Химича, П.І. Ляценка, В.П. Данилова та ін.²⁴.

Таким чином, у визначений період, по суті, зовсім не вивчалася проблема кооперативного руху, а якщо й згадувалася окремими дослідниками, то замовчувалося її значення як стимулятора розвитку селянського господарства. Жодного нового аспекту кооперації, на жаль, дослідниками не було розглянуто.

У наступному, третьому етапі вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України припадає на другу половину 50-х - 80-ті роки. Це був період, коли критика культу особи Сталіна позитивно вплинула на якість наукових досліджень, позбавила їх не тільки цитатно-ілюстративного викладу матеріалу, але й дозволила залучити в науковий обіг значні масиви фактичного матеріалу, зробити відповідні спостереження й узагальнення. Однак глибокого аналізу всього комплексу питань кооперативного будівництва за часів радянської історії зроблено не було. Більшість досліджень рясніли ідеологічними штампами, висновками про загострення класової боротьби та про зміцнення ролі партії й держави в керівництві кооперацією²⁵. Таких недоліків не позбавлені дослідження Є.І. Пенькова, М.П. Губенко, Л.Ф. Морозова, В.І. Хоріна, О.Ф. Чумака, М.А. Турецького, К.А. Рацького, С.П. Дніпровського, В.А. Цибульського, О.С. Меркулової, М.І. Мойсеєва, В.В. Гришаєва, А.М. Фрідмана, А.Г. Григор'єва, А.П. Клімова, В.С. Ростовського, В.А. Соболева, Г.А. Бугайова, П.І. Миненка, В.В. Апотія та інших²⁶.

Серед великої кількості монографій загального характеру про перехід радянської країни до непу²⁷, написаних у визначений нами період, виділяється ґрунтовне дослідження Ю.О. Полякова²⁸. Статистичні і архівні матеріали дали можливість авторові зробити глибокі соціально-економічні висновки про стан сільського господарства та визначити причини переходу до непу. Найважливішими серед праць радянських істориків 70-х рр. стали монографії В.П. Данилова, в яких відтворено цілісну картину соціально-економічного розвитку доколгоспного господарства країни, в тому числі місця в ній кооперації²⁹. Переважна ж більшість праць розглядає кооперацію лише через призму колективізації³⁰.

Дослідження радянських істориків з розвитку кооперації у період непу, поряд з іншими проблемами радянського суспільства, підсумовані в узагальнюючих працях³¹. З другої половини 80-х рр. в історичних дослідженнях розпочався пошук шляхів виходу з економічної і політичної кризи, в якій опинилася радянська система, що й спонукало до вивчення досвіду минулого, зокрема періоду нової економічної політики³².

Окрему групу дослідників українського кооперативного руху складають історики діаспори, серед яких чільне місце належить І. Витановичу³³ та О. Моргуну³⁴. Вони вводять у науковий обіг нові, невідомі вітчизняним історикам джерела, що дозволяють зробити принципово важливі висновки щодо характеру і особливостей періодизації та темпів розвитку української кооперації.

Четвертий етап дослідження проблеми розпочався з кінця 80-х - поч. 90-х рр. ХХ ст., коли принципово були названі головні вади радянської історіографії попереднього періоду як прояви вульгарного соціалізму, заполітизованості, догматизму, описовості та спрощення. Значним досягненням історичної думки стало визнання несумісності ідеї кооперації з практикою «ленінського кооперативного плану» та запровадженням командно-адміністративних методів тиску на кооперацію³⁵.

Історико-теоретичний аспект кооперативного руху цього етапу досліджували С.В. Кульчицький, В.І. Марочко, А.Г. Морозов³⁶. С.В. Кульчицький вивчав процес заміни ринкової економіки радянським комуністичним виробництвом та наслідки, до яких вони привели, показавши спробу ревізії комуністичних доктрин у їх найвразливішому пункті - аграрних і кооперативних відносинах. Після трьох років комуністичного будівництва партія змушена була перейти до непу. Запровадження нової економічної політики не вело, вважає автор, до соціалізму, воно просто означало припинення спроб побудувати комунізм у країні з переважно селянським населенням.

В.І. Марочко досліджував проблеми розвитку селянської кооперації в Україні, хронологічні рамки якої охоплюють період з 1861 по 1929 рік. Концепцію кооперації автор розглядає як складову частину наукової теорії суспільного розвитку, що включає організаційні і соціально-економічні підвалини кооперативного руху, визначає його місце і роль у житті певних верств населення.

А.Г. Морозов вивчав історію розвитку кредитних кооперативних відносин в Україні з початку заснування товариств до фактичного їх зникнення напередодні суцільної колективізації, наголошуючи на досвіді попередніх поколінь, що має важливе значення для з'ясування суті досліджуваної проблеми.

Історію кооперативного руху в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) досліджував В.М. Половець, зосередившись на розвитку етапів її становлення, організаційних принципах, загальних основах та структурі кооперативної мережі регіону. Окремими розділами розглядаються питання відносин держави, земства і кооперації. У плані досліджуваної нами проблеми тут заслуговують на увагу теоретичні основи розвитку кооперативного руху³⁷.

Визначне місце в дослідженні історії формування та розвитку промислової кооперації належить російському історичному П.Г. Назарову, та він зосереджується переважно на загальнодержавних проблемах промкооперації³⁸.

Становленню ринкових відносин у споживчій кооперації присвятив наукову розвідку А.Ф. Шевченко. Перехід до ринкової економіки вимагав переосмислення діяльності кооперації в нових умовах і на новій основі. Заслужують на увагу висновки автора, що з «відносинами власності безпосередньо пов'язані питання демократизації економічного життя, розширення самостійності, поглиблення самоврядування»³⁹.

Дослідженню соціально-економічної природи кредитних спілок як кооперативної форми господарювання у фінансово-кредитній сфері присвятив свої монографії В.В. Гончаренко. Автор зазначає, що дискредитація кооперативної ідеї за радянських часів в очах широких верств населення призвела до втрати в суспільстві розуміння природи кооперативних організацій як «форми економічного самозахисту людей»⁴⁰. Відродження організаційних основ сільського кооперативу вивчав В.В. Зіновчук⁴¹.

Значний вклад у вивчення економіки України в період непу вніс В.В. Калініченко. Досліджуючи індивідуальне селянське господарство у 1921-1929 рр., він показав вплив непу на розвиток села, детально розглянув демографічну характеристику селянства та його працю, динаміку землекористування, забезпеченість селян худобою, реманентом і будівлями, стан землеробства і тваринництва, селянський бюджет, тобто визначив усі передумови для організації української селянської кооперації у зазначений період. Разом з тим автор привернув увагу до діяльності земельної громади, показав її великі можливості, як найпростішої форми кооперативу, у справі піднесення аграрного сектора економіки⁴². Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням у вивченні становлення та розвитку кооперативної торгівлі в Україні у 20-і роки стала монографія В.В. Лантуха «Становление и развитие торговли на Украине в 1921 - 1932 гг.»⁴³.

У 90-х роках з'явилось ряд наукових дисертацій, які досліджують певні особливості непу та частково кооперації⁴⁴. Одними з найактуальнішими для визначеного дослідження є праці К.В. Філіппова⁴⁵, О.А. Пиріг⁴⁶. Динаміку аграрних відносин за непу та побіжно роль в них кооперації розкривають Б.К. Мигаль, Л.Ю. Бернштейн, П.П. Панченко, В.М. Мацюцький, О.І. Ганжа, Л.С. Скотнікова⁴⁷ та ін.

Визначена проблема цікавить іноземних авторів⁴⁸. Ознайомлення з їхніми працями дозволяє переглянути деякі методологічні аспекти. Зокрема, Ш. Мерль та М. Левін вважають, що непу повністю себе не вичерпав, а суцільна колективізація не була єдиною можливим шляхом розвитку країни⁴⁹.

Підсумуємо розглянуте. Упродовж 20-х - 90-х років ХХ ст. питання кооперативного руху, в тому числі і в період непу, не залишалися поза увагою вчених. Результати досліджень були враховані при розробці та прийнятті Закону України «Про кооперацію»⁵⁰. Проте всебічного, синтезованого вивчення, яке б дозволило скласти повне уявлення про кооперативні процеси та їх особливості в умовах дії ринкових законів та товарно-грошових відносин, не відбулося. Досконалого розгляду потребують як виробнича кооперативна діяльність, так і невиробничі форми кооперативних відносин. Комплексне дослідження споживчої кооперативної мережі, структури сільськогосподарської кооперації, кредитних кооперативних об'єднань, робітничої і кустарно-промислової кооперації в окремо взятому регіоні та в умовах дії ринкових відносин, хоча й обмежених непом як радянською системою, дає можливість по-новому оцінити набутий досвід минулого та визначити шляхи його запровадження. Перспективними для вивчення і запозичення досвіду уявляється, на нашу думку, проблема кооперативних кадрів в умовах непу та культурно-просвітницька діяльність кооперативної системи у цей період.

Джерела та література:

1 Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. - М., 1994. - С. 30-31.

2 Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа // Отечественная история. - 1999. - № 1. - С. 102-116.

3 Шейко В.М. Історія української культури. - Харків, 2001. - С. 207.

4 Горинов М., Цакунов С. Ленинская оценка нэпа: становление и развитие // Вопросы истории. - 1990.- № 4. - С. 20-39.

- 5 Ильин Ю.А. Отечественная кооперация: библиографический показатель литературы за 1925-1992 годы. - Иваново, 1994. - 280 с.
- 6 Файн Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией // Вопросы истории. - 2001. - № 7. - С. 35-55.
- 7 Мещеряков М. Деревенская беднота и путь к социализму (О сельскохозяйственных коммунах). - Петроград, 1918. - 16 с.
- 8 Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1989. - 496 с.; Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации России. - Иркутск, 1910. - 99 с.; Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. - М., 1919. - 320 с.; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. - М., 1918. - 430 с.; Тотомианц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации. - М., 1918. - 370 с.
- 9 Бухарин Н. Избранные сочинения. - М., 1990. - 540 с.; Рыков А. Избранные произведения. - М., 1990.; Кантор М. Основы кооперативной политики РКП(б). - М.-Л., 1926. - 83 с.; Севрук П. Кооперация в Союзе ССР. - М.-Л., 1926. - 150с.; Севрук П. Кооперация и строительство социализма. - М.-Л., 1927. - 80с.; Власов М. Классы и кооперация в деревне СССР. - М., 1925. - 103с.; Лозовой А. Партия и кооперация. - Харків, 1926. - 124 с.; Курач П. Кооперация как форма общественного хозяйства в условиях диктатуры пролетариата. - Л., 1926. - 92 с. та ін.
- 10 Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. - Харьков, 1919. - 178 с.; Балабанов М. История рабочей кооперации в России. - К., 1923. - 240 с.; Мохор П. Од Баліна до Леніна (Етапи розвитку кооперативної думки на Україні). - К., 1924. - 106 с.; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - К., 1925. - 52 с.; Целларіус В. Сучасна українська кооперація. - Харків, 1926. - 76 с.; Макаров Н.П. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. - М., 1926. - 233 с.; Дешко Є. Кооперація на Україні. - Харків, 1927. - 98 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. - К., 1928. - 68 с. та ін.
- 11 Мохор П. Вказ. праця. - С. 27.
- 12 Дешко Є. Вказ. праця. - С. 95.
- 13 Чайанов А.В. Краткий курс кооперации. - М., 1925. - С. 10.
- 14 Чайанов А.В. Избранные труды. - М., 1989. - 368 с.
- 15 Ленин В.И. Про кооперацію // Повне збір. тв.: В 45 томах. - М., 1964. - Т. 45. - С. 351.
- 16 Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП (б) на XIV Московский губпартконференции А.И. Рыкова. Прения по докладу. - М.-Л., 1926. - 36 с.
- 17 Бородаєвський І.В. Історія кооперації. - Прага, 1925. - 438 с.; Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. - Прага, 1927. - 46 с.; Литвицький М. Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації на Україні. - Прага, 1928. - 236 с.
- 18 Айолло Г. Більшовики і національне питання. - Київ - Прага - Львів, 1924. - 92 с.; Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. - Подєбради, 1932. - 256 с.; Мицюк О.К. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. - Прага, 1933. - 135 с.
- 19 Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991. - 488 с.; Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. - Харків, 1926. - 315 с.
- 20 История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. - М., 1945. - 352 с.
- 21 Александров О. Про перехід соціалізму та про завершення побудови соціалізму в СРСР. - Харків, 1931. - 38 с.
- 22 Ангішкін І. Нова економічна політика і відбудова народного господарства СРСР. - К., 1941. - 32 с.
- 23 Победа колхозного строя в СССР. - М., 1954. - 720 с.
- 24 Сенько А.Н. Местная государственная и кооперативная промышленность в СССР. - М., 1952. - 28 с.; Иоффе С.Н. Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928-1934 гг.). На материалах Черниговской области: Автореф. дис...канд. ист. наук. - К., 1953. - 16 с.; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. - М., 1956. - Т. 3. - 645 с.; Евенко И.А. Кооперативная промышленность СССР и её роль в производстве товаров народного потребления. - М., 1954. - 40 с.; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Нестеренко А.А., Романенко И.Н., Вирных Д.Ф. - М., 1954. - 555 с.
- 25 Трапезников С.П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. - М., 1965. - 615 с.; Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос.: В 2-х томах. - М., 1967.
- 26 Пеньков. Е. Анализ финансово-хозяйственной деятельности артелей промышленной кооперации. - М., 1960. - 172 с.; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления Советской кооперации. - М., 1969. - 240 с.; Хорин В.И. Потребительская кооперация и её роль в коммунистическом строительстве. - М., 1970. - 98 с.; Турецкий М.А. Совершенствование товародвижения потребительской кооперации. - М., 1972. - 94 с.; Рацкой К.А. Формирование валового дохода и прибыли в потребительской кооперации. - М., 1972. - 96 с.; Днепровский С.П. Кооператоры. - М., 1968. - 383 с.; Меркулова А. История потребительской кооперации. - М., 1970. - 85 с.; Моисеев М.И. Ленинский путь крестьянства к коммунизму. - М., 1973. - 48 с.; Фридман А.М. Экономика советской

кооперативної торгівлі. - М., 1976. - 360 с.; Григорьева А.Г. Финансы потребительской кооперации (теория и практика). - М., 1977. - 176 с.; Климов А.П. Потребительская кооперация в системе развитого социализма. - М., 1980. - 270 с.; Соболев В.А. Промысловая кооперация СССР. - М., 1976. - 191 с.; Бугаев Г.А. Развитие кооперативной торговли. - М., 1981. - 214 с.; Миненко П.И. Кадры потребительской кооперации. - М., 1986. - 104 с.; Апотий В.В. Система связей потребительской кооперации в АПК. - М., 1986. - 166 с.; Першин П.М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму. - К., 1973. - 339 с. та ін.

27 История СССР. С древнейших времен до наших дней. В 2-х сер. В 12-ти т-х. Вторая серия тт. 7-12. От Великой Октябрьской революции до наших дней. - Т. 8. - Борьба Советского народа за построение фундамента социализма в СССР. 1921 - 1932 гг. / Отв. ред. Ю.А. Поляков. - М., 1967. - 726 с.; Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917 - 1970) / Под. ред. В.П. Данилова и др. - М., 1973. - 592 с.; Поляков Ю.А., Дмитренко Н.В., Щербань Н.В. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление. - М., 1982. - 240 с.

28 Поляков Ю.А. Переход к непу и советское крестьянство. - М., 1967. - 511 с.

29 Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. - М., 1979.

30 Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 - 1925). - Харків, 1974. - 167с.; Зеленин И.Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти 1917 - 1927 гг. - М., 1972. - 392с.; Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917 - 1929. Очерк истории. - М., 1974. - 320 с. та ін.

31 Історія селянства Української РСР: У 2-х томах / АН УРСР, Ін-т історії. - К., 1967. - Т. 2. - 534 с.; От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917-1937. В 2-х томах. - М.: Наука, 1981. - Т. 1. - Победа социалистической революции. Начало переходного периода. 1917-1927. / Под общ. ред. Полякова Ю.А. - 520 с.; Історія Української РСР. У 8-ми томах, 10-ти кн. - К., 1977.

32 Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / Кульчицкий С.В., Марочко В.И. - К., 1988. - 178 с.

33 Витанович Ілля. Історія Українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.

34 Моргун Олександр. Нариси історії промислової кооперації України. - Мюнхен, 1966. - 270 с.

35 Бутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е гг. // Вест. Харьк. ун-та. - 1989. - № 343. - С. 3-10.; Егоров В.Г. Кооперация: Исторический опыт развития. - Алма-Ата, 1991. - 150 с.

36 Кульчицкий С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917 - 1920 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит. - К., 1994. - 141 с.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. - Черкаси, 1993. - 275 с.

37 Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернігів, 1996. - 204 с.

38 Назаров П.Г. История создания Советской промкооперации. 1920-1923. - Челябинск, 1993. - 78 с.

39 Шевченко А. Становлення ринкових відносин у споживчій кооперації//Економіка України.-1993.-№ 9.-С. 66-69.

40 Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. - К., 1998. - 326 с.; Гончаренко В.В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи. - К., 1997. - 210 с.

41 Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. - К., 1999. - 256 с.

42 Калініченко В.В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922-1930 рр.) // Вісник Харків. ун-ту. - 1997. - № 396. - С. 124-138.

43 Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921 - 1932 гг. - Харків, 1992. - 192 с.

44 Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теорий, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов.: Автореф. дис... канд. ист. наук. - К., 1990. - 24 с.; Низова Л.В. Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы.: Автореф. дис... канд. ист. наук. - К., 1988. - 16 с.

45 Філіппов К.В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. ист. наук. - Х., 1999. - 18 с.

46 Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. - К., 2001, - 274 с.

47 Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимися крестьянством УССР в 1922-1930 гг. // Вопросы истории СССР. - 1990. - Вып. 35. - С. 56-64.; Українське село у 20-90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Берштейн Л.Ю., Панченко П.П. та ін. - К., 1998. - 124 с.; Мацюцький В.М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) // Вісник Харків. ун-ту. - 1997. - № 396. - С. 119-123.

48 Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження сучасника: Пер. з англ. - К.: Смолоскип, 1995. - 508 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Пер. з англ. - К.: Основи, 1997. - 423 с.; Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917 - 1933. - Cambridge: Harvard University, Ukraine Research Institute, 1996. - 80 p.

49 Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1998. - № 1. - С. 118-139.

50 Закон України «Про кооперацію» // Голос України. - 2003. - 28 серпня. - С. 20-21.